

بازار نهاوند، پل ارتباطی شهر دیروز و امروز

چکیده :

نوید مقیمی

شهر نهاوند با پیشینه‌ای غنی بازمانده از دوره‌های نخستین تمدن در سرزمین ایران به بعد است، که به لحاظ کالبدی، در اثر عوامل طبیعی و دستورات نابخردانه برخی حکمرانان و شاهان ایران زمین اثر تاریخی با ارزشی چون کهن‌دژ مرکزی شهر را از دست داده است تا به امروز که ساختار بافت تاریخی شهر را، که یکی از اسناد شهرسازی دوره‌های سلوکیان به بعد ایران بوده، نیز کم کم از دست خواهد داد و عناصر با ارزش بافت و جداره‌های ارزشمند هر روز بیش‌تر تخریب می‌شوند.

اما راسته بازار تاریخی، به لحاظ قرارگیری در مرکز بافت تاریخی شهر و هم‌چنین قرارگیری بافت تاریخی در مرکز ساختار شهری، دارای ارزش‌های بالایی کالبدی و ساختار شهری است و هم‌چنان به حیات دراز مدت خود ادامه می‌دهد و می‌توان با بازسازی و ساماندهی بازار و هم‌چنین مرمت و احیای عناصر کالبدی و با ارزش موجود در قلب بافت، چهره بحران زده آن را سامان بخشید.

تعریف واژه‌ها :

- مرمت: به معنی اقداماتی مطالعاتی و اجرایی که جهت حفظ و نگهداری ارزش‌های تاریخی، فرهنگی و هنری یک اثر تاریخی صورت می‌پذیرد.

- بافت تاریخی: به یک مجموعه به هم پیوسته و منسجم شهر یا روستای تاریخی، که دارای عناصر و اجزای اصلی، مانند مسجد جامع، حمام، بازار، دروازه و غیره باشد و معمولاً دارای نظم پنهانی بین اجزاست، می‌گویند.

- ساماندهی: اقداماتی که شامل تعمیر، بازسازی، بهبود وضعیت خدمات و بهینه سازی می‌شود.

- جداره: به بخشی از دیواره‌های کوچه و خیابان‌هایی، که دارای یک نظم هندسی معین، نقوش با ارزش و یا دیواره‌های خانه‌ها، مساجد و یا بازار را تشکیل می‌دهند، می‌گویند.

- کالبد: به بدنه و ساختمان، که همان تعبیر جسم از یک بناست، کالبد اطلاق می‌شود.

مقدمه:

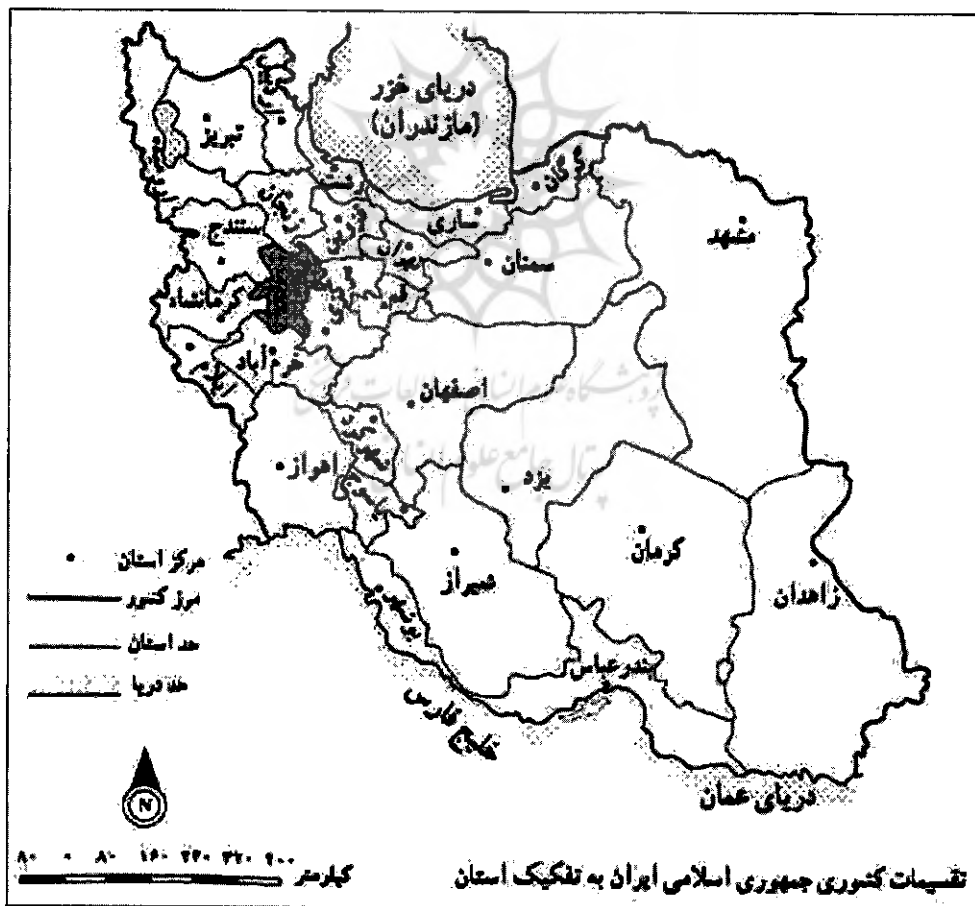
هدف از ارائه‌ی این مقاله، بیان این موضوع است که راسته بازار تاریخی نهاوند مسیر ارتباطی هسته‌ی مرکزی شهر و بافت تاریخی با حاشیه آن و مراکز خدماتی امروزی شهر است و از نظر کالبدی، تاریخی و فرهنگی دارای اهمیت بسیار است و به علت ارتباط خطی راسته بازار از هسته‌ی بافت تاریخی به مرکز شهر امروزی نهاوند مرمت و ساماندهی راسته بازار تاریخی شهر می‌تواند مهم‌ترین و کارآمدترین اقدام جهت حفظ هسته و بافت تاریخی شهر، که دچار نابه‌سامانی و آشفتگی بسیار اجتماعی و فرهنگی است، باشد.

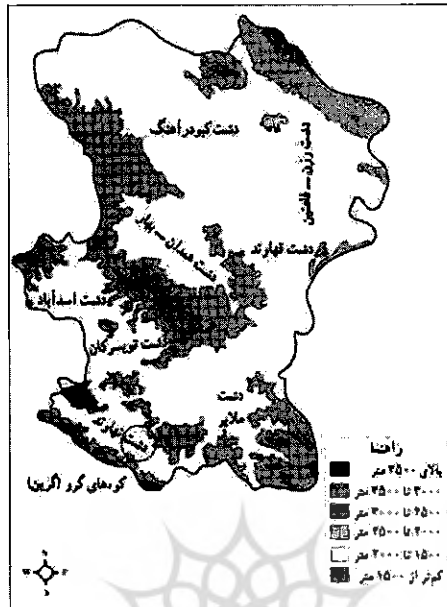
بیان موضوع :

شهر نهاوند

موقعیت جغرافیایی

نهاوند در موقعیت جغرافیایی ۴۸ درجه و ۲۴ دقیقه طول شرقی و ۲۳ درجه و ۱۲ دقیقه عرض شمالی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد. نهاوند از شمال به شهرهای تویسرکان و همدان، از خاور به ملایر و بروجرد، از باختر به استان کرمانشاه و از سمت جنوب به استان لرستان محدود است.

موقعیت تاریخی شهر و بازار

شهر نهاوند بی‌شک یکی از شهرهای قدیمی و تاریخی ایران است. اکتشافات تپه‌ی گیان، که قدمتی برابر با ۳۷ قرن قبل از میلاد دارد و هم‌چنین قرارگیری در سر راه فرعی ابریشم به نهاوند و از نهاوند به بروجرود و از آن‌جا به اصفهان و فارس، نشان از موقعیت سوق‌الجیشی منطقه در گذشته داشته است.

از گذشته‌ی شهر در دوره‌ی ماد و هخامنشیان اطلاعات دقیقی در دست نیست. اما با توجه به نزدیکی نهاوند به همدان، به عنوان مرکز حکومت ماد و قرابت نهاوند با جاده‌های دوره هخامنشیان، مطالعه‌ی تاریخی بیش‌تری در مورد این کهن شهر نیاز است تا بتوان در مورد تاریخ نهاوند در دوره‌های مذکور قضاوت کرد.

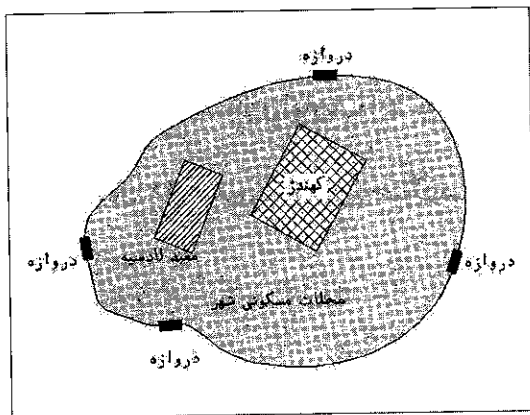
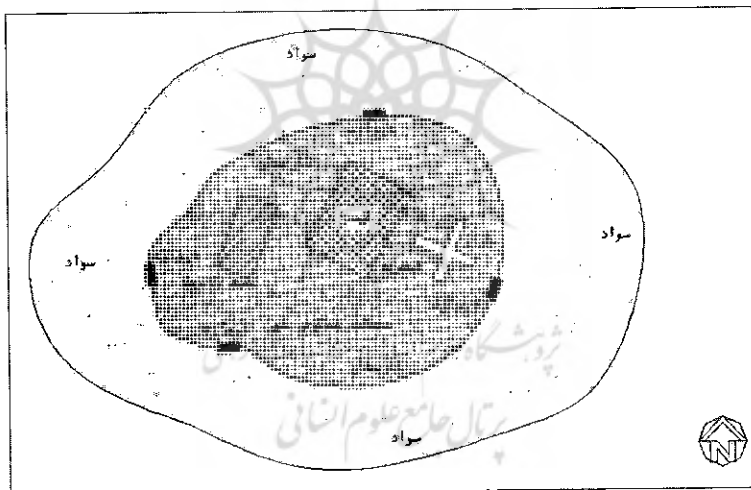
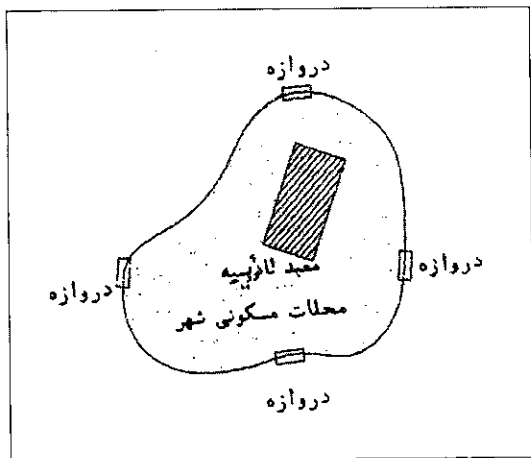
اما با توجه به کتیبه‌ی مکشوفه از دوره‌ی سلوکیان و وجود معبد سلوکی در نهاوند، تاریخ و ساختار شهر از دوره‌ی سلوکیان تقریباً آشکار است. کتیبه‌ی مذکور به خط

یونانی در ۳۲ سطر بر روی قطعه سنگی به ابعاد ۴۶×۸۵ سانتی متر توسط «انتی کوس» شاه سلوکی به تاریخ ۱۹۳ قبل از میلاد نوشته شده است. در این دوره، ساختار شهر بر اساس شهر نظامی و محوریت قلعه شکل گرفته و طرح آن‌ها بر اساس طرح‌های منتظم هندسی بوده است. این فرم شهرها، سازمانی شبیه شهرهای یونان داشتند. در نتیجه قلعه یا کهن دژ در مرکز قرار گرفته است. در نهاوند قلعه‌ی نظامی شهر به علت قرارگیری در رأس شیب طبیعی شهر، در آن زمان هسته مرکزی شهر بوده و دیگر فضاهای شهر مانند معبد و فضاهای عمومی شهر در اطراف آن شکل گرفته‌اند.

در دوره‌ی اشکانیان، نهاوند هم‌چنان دارای اهمیت بود. چرا که یکی از هفت خاندان مهم اشکانی به نام کارن در این شهر زندگی می‌کردند. فرم و ساختار شهر در این دوره نسبت به دوره‌ی قبل زیاد متحول نشد. حتی در دوره‌ی اشکانیان فرم دایره را حفظ کردند. ساختار شهر نهاوند نیز زیاد در این دوره دگرگون نشد و محوریت شهر «قلعه‌نظامی» آن بود.

در دوره‌ی ساسانیان دژ نهاوند گاه، به عنوان مقر تابستانی یزدگرد سوم، مورد استفاده قرار می‌گرفت و قلعه و شهر در این دوره، بیش‌تر مرمت و ساماندهی می‌شد. بازار در این دوره شکل گرفت. البته محل آن راسته بازار کنونی نبوده، بلکه در مرکز بافت و در کنار مسجد جامع قدیمی شهر، نزدیک به میدان قیصریه و در محل بازار چهارسوق فعلی شهر، قرار داشته، که اکنون تخریب شده است.

نظام طبقاتی این دوره‌ی تاریخی، شهری با طبقات مختلف اجتماعی به وجود آورد که شامل کهن دژ با دیوارهای بلند، به عنوان بخش نظامی، شارستان، به عنوان قسمت اصلی شهر، که بازار و محله‌های اصلی شهر در آن شکل می‌گرفت و در گرداگرد آن «سواد» شهر قرار داشت که طبقات اجتماعی پیشه‌وران و روستائیان در آن زندگی می‌کردند.

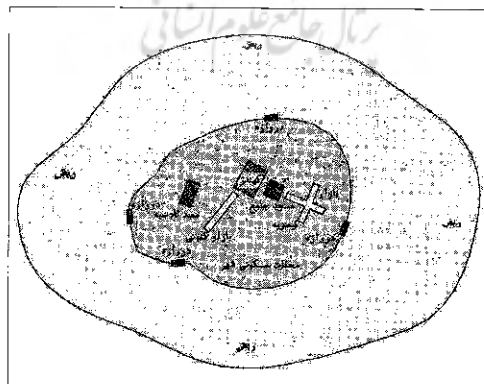
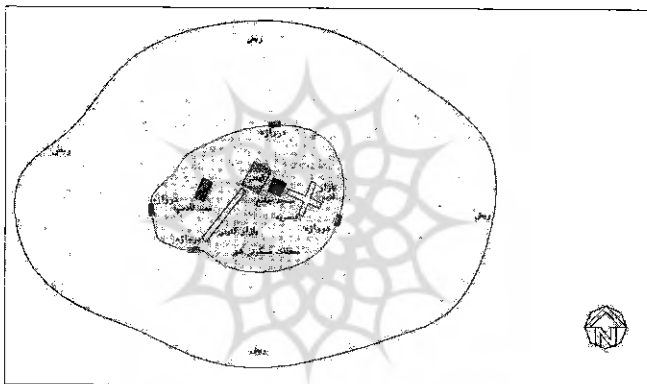
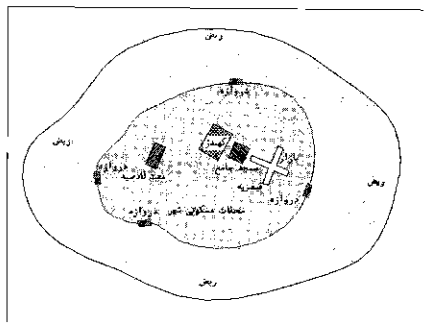

در جنگی که سال ۲۱ هجری بین سپاه ایران و مسلمین در نهاوند به وقوع پیوست و به فتح الفتوح موسوم شده است نیروهای ایران از سپاه مسلمین شکست خوردند. پس از فتح شهر نهاوند، مسلمین توانستند به راحتی دیگر مناطق ایران، خصوصاً مناطق جنوبی، را به تسخیر خود در آورند. در این دوره ساختار شهر متحول شد و «سواد» به «ربض» تغییر نام داد و نظام طبقاتی شهر متحول گشت. مسجد جامع شهر بر روی پایه‌های قدیمی آتشگاه استوار شد. بازار در این دوره در محل بازار قدیمی شهر رونقی دوباره گرفت و در واقع حصار اولیه‌ی شهر، حصار قلعه‌ی نظامی، را به حصار دوم شهر، حصار «شارستان» متصل نمود.

در زمان امویان و عباسیان شهر نهاوند دست به دست بین سران و حاکمان این سلسله‌ها تعویض می‌شود. در زمان سامانیان، در اختلافی که بین این سلسله و پادشاه آل بویه به وجود آمد سامانیان توانستند همدان، نهاوند و دینور را به تصرف خود در آورند و بساط آل بویه را در منطقه برچینند. در دوره‌های بعد نهاوند و قلعه‌ی آن هم‌چنان برقرار بودند تا آن‌که در زمان شاه عباس اول شهر نهاوند مورد تاخت و تاز عثمانیان قرار گرفت و سپاه عثمانی شهرهای همدان و نهاوند را به تصرف خود در آورد و قلعه‌ای در نهاوند بنا کردند. بعد از سال ۱۰۱۱ هجری قمری، جنگ‌های داخلی که در کشور

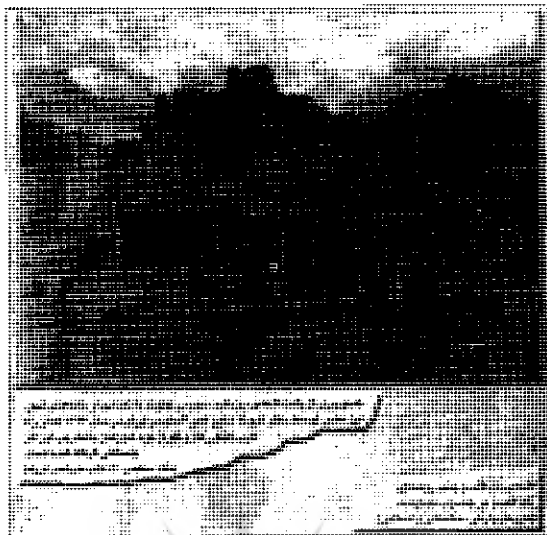
عثمانی به وقوع پیوست ، باعث شد تا شاه عباس نهاوند را از تصرف عثمانیان خارج کند و دستور داد تا قلعه‌ی نهاوند را تخریب کنند. قلعه‌ی نهاوند در دوره‌ی نادرشاه افشار هم مورد توجه بود، اما در زمان فتحعلی شاه ، محمود میرزا پسر پانزدهم فتحعلی شاه در سال ۱۲۳۸ هجری قمری حاکم شهر نهاوند شد و در شهر قلعه‌ای مستحکم بنا کرد. در مدت ۲۰ ساله‌ی حکومت محمود میرزا در نهاوند تلاش فراوانی برای رونق و شکوفایی شهر انجام شد . در این دوره راسته بازار تاریخی فعلی شهر شکل گرفت و بازار مانند پلی دروازه و حصار شهر را به مرکز شهر و مسجد جامع مرتبط ساخت و بازار قدیمی و میدان قیصریه هسته‌ی مرکزی شهر را تشکیل داد.

سرانجام، در دوره‌ی ناصریه، بعد از سفر ناصرالدین شاه به نهاوند، دستور تخریب قلعه نهاوند صادر می‌شود. بعد از این دوره، معماری و شهرسازی نهاوند رو به افول می‌گذارد و بازار نیز از این قاعده مستثنا نشد و در امتداد راسته بازار شهر، به طرف دروازه شهر، که همان در سرداب امروزی است، معماری بازار - که ویژگی‌ها و ارزش‌های خود را از دست داده بود - ادامه می‌یابد.

شهرستان نهاوند و مطالعات فرهنگی

رشته جغرافیا و علوم انسانی

تصویر ۵: پشت قلعه‌ی یزدگرد سوم (عکس مربوط به سال ۱۲۷۶ شمسی است). منبع: مجله فرهنگان، شماره ۵

تصویر ۶: همان نما از قلعه، تابستان ۱۳۸۵ شمسی

وضع موجود بافت تاریخی نهاوند

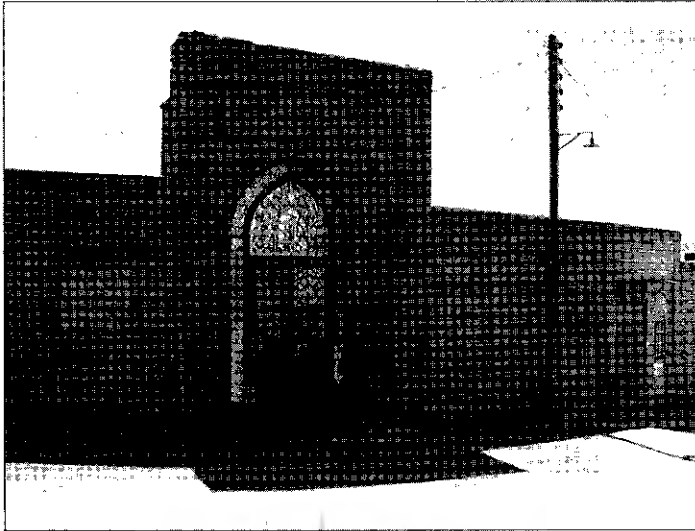
همان گونه که در توضیح موقعیت تاریخی شهر نهاوند آمد، بافت تاریخی نهاوند به لحاظ توجیه مسائل دفاعی و امنیتی شهر، بر روی یک تپه طبیعی قرار گرفته است و در مرکز تپه، کهن دژ اصلی و گرداگرد آن لایه‌ها و طبقات مختلف اجتماعی شهر قرار داشته‌اند.

اما در دوره‌های متأخر تاریخی، اتفاقی که باعث تخریب و نابودی بافت شد و زمان آن تا به ۲۰-۳۰ سال اخیر نیز می‌رسد، این بود که مهاجرت ساکنین قدیمی شهر از مرکز بافت و اطراف کهن دژ به اطراف محدوده‌ی بافت، که شامل بخش‌های تازه ساز و جدید با خیابان کشی‌های عریض (در زمان خودش) و دارای خدمات مطلوب شهری جدید بود، صورت پذیرفت و نهایتاً مشکلات کالبدی و ساختاری محلات قدیمی به لحاظ مطلوب نبودن خدمات شهری، این محلات را به محلات ارزان و پست شهر تبدیل کرد.

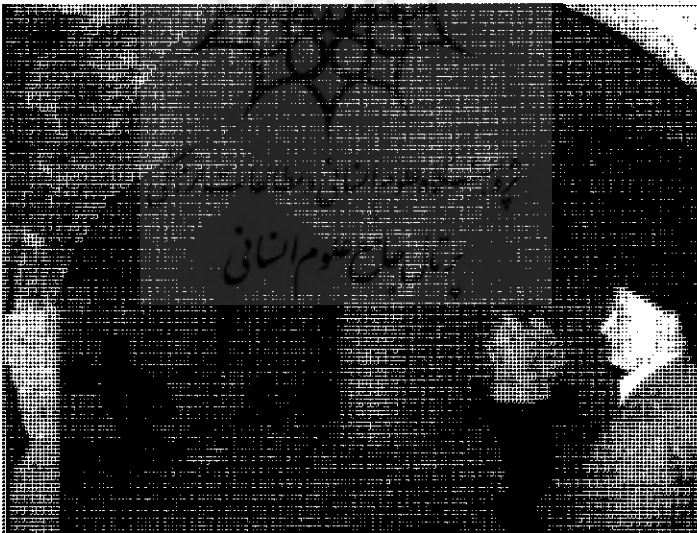
محل قلعه‌ی قدیمی شهر (کهن دژ) و ویرانه‌های آن نیز بستری مناسب ایجاد کرد تا خانه‌ها و کوچه‌هایی فاقد ضابطه‌ی معماری به وجود آید و شرایط لازم برای تخریب بنیادین بافت فراهم گردد و اوضاع نابه‌سامان بافت، روز به روز وخیم‌تر شود. تا آنجا که امروزه تشخیص خطوط اصلی و ارزش‌های بافت قدیم، کاری بسیار ظریف و کارشناسانه شده است.

به طور کل عوامل تخریب هسته‌ی مرکزی بافت را با تأخر زمانی، به صورت ذیل، می‌توان دسته‌بندی کرد:

- ۱ - تخریب کهن‌دژ در مرکزیت بافت (دوره‌ی قاجار)؛
- ۲ - زمین خالی و ویرانه‌های کهن‌دژ و مصالح حاصل شده از تخریب آن، بستر مناسب ساخت و ساز بدون ضابطه را در مرکز بافت تاریخی ایجاد کرد (اوایل دوره‌ی پهلوی)؛
- ۳ - مهاجرت ساکنین اصلی و قدیمی شهر از مرکز بافت تاریخی به حاشیه‌ی محلات جدید (دوره‌ی پهلوی تا به امروز)؛
- ۴ - ارزانی زمین و رکود اقتصادی مالکیت‌ها در مرکز بافت تاریخی (تا به امروز)؛
- ۵ - مهاجرت و تملک بدون سند برخی از روستائیان مهاجر و اقشار ضعیف جامعه به مرکز بافت تاریخی؛
- ۶ - نبود تأسیسات و خدمات مناسب شهری به لحاظ نبود مدیریت صحیح و هم‌چنین ساختار زمین منطقه به لحاظ سختی و شیب فراوان؛
- ۷ - دوره‌ی جنگ هشت ساله با عراق و بمباران‌های مکرر و تخریب بناهای زیبا و ساختار کالبدی در مرکز بافت؛
- ۸ - اشکالات موجود در طرح‌های هادی، تفصیلی و جامع به لحاظ بومی نبودن طرح‌ها و نداشتن برنامه‌های مطالعاتی صحیح در لایه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و تاریخی شهر.

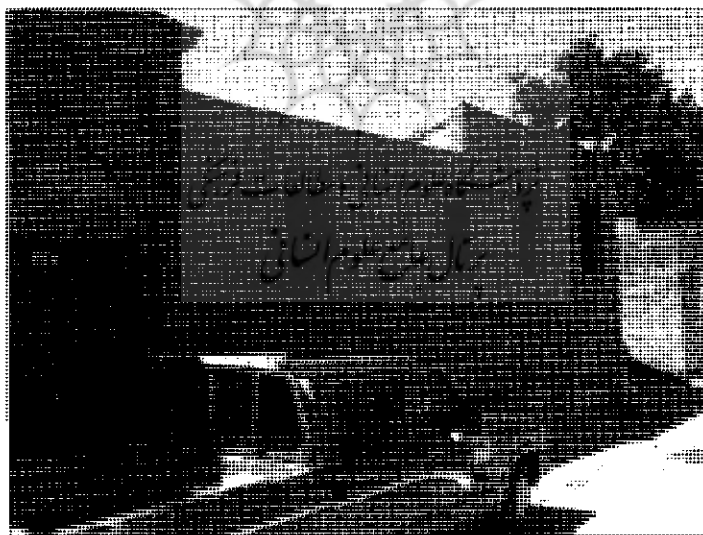
تصویر ۷: نمای ورودی مسجد جامع شهر مربوط به دوره‌های اولیه‌ی اسلامی که در مرکز بافت تاریخی شهر قرار گرفته است.

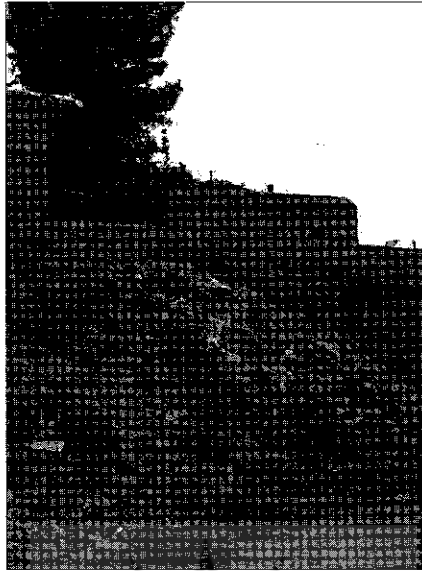
تصویر ۸: حمام قاضی در قلب بازار تاریخی شهر که دارای معماری زیبایی است و از عناصر با ارزش بافت تاریخی به شمار می‌رود، که متأسفانه تبدیل به خرابه و مانتوفروشی شده است.

تصویر ۹: نمای جداره‌های با ارزش بافت که بخش‌هایی از آن تخریب شده و با مصالح ناهمگون با بافت ساخت و ساز شده است.

تصویر ۱۰: نمای جداره‌ی خانه‌ی پدری شهید قدوسی در مرکز بافت تاریخی

تصویر ۱۱: وضعیت نامطلوب زیاده‌ها در قلب بافت تاریخی

تصویر ۱۲: وضعیت نامطلوب فاضلاب و معابر اصلی بافت

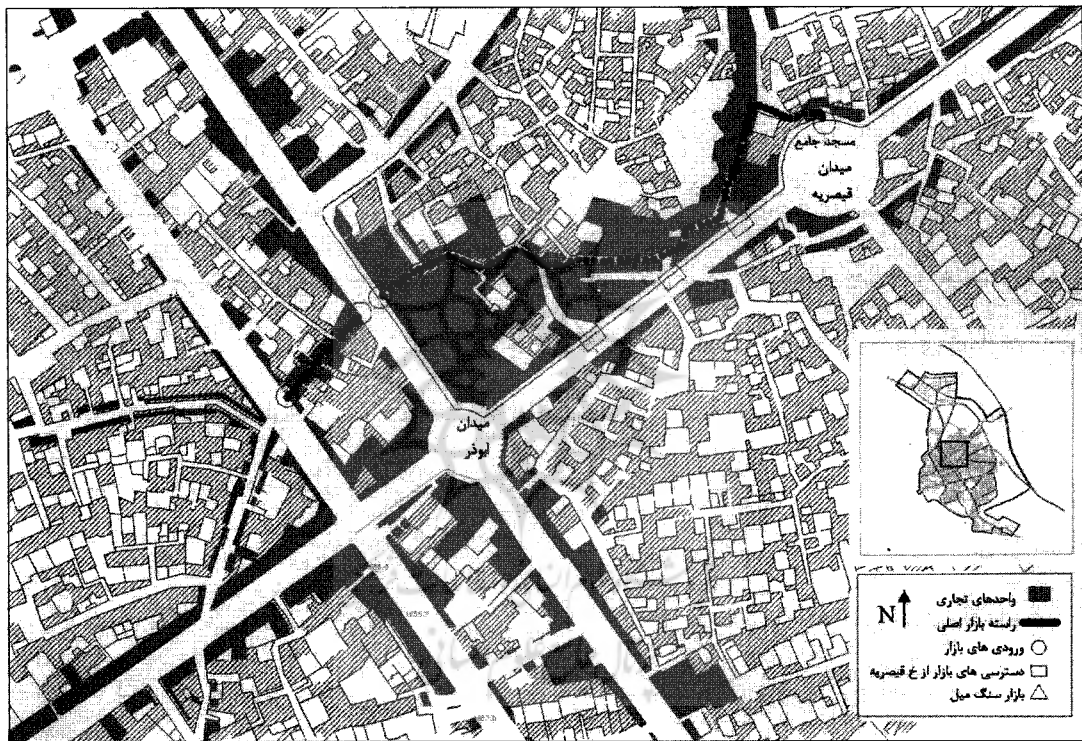
وضع موجود بازار نهاوند

با توجه به مطالب آورده شده در بخش موقعیت تاریخی شهر و بازار نهاوند، راسته بازار کنونی نهاوند متعلق به دوره ی قاجار است و در بخش هایی به وسیله ی خیابان کشی های جدید منقطع شده و امتداد خود را از دست داده است.

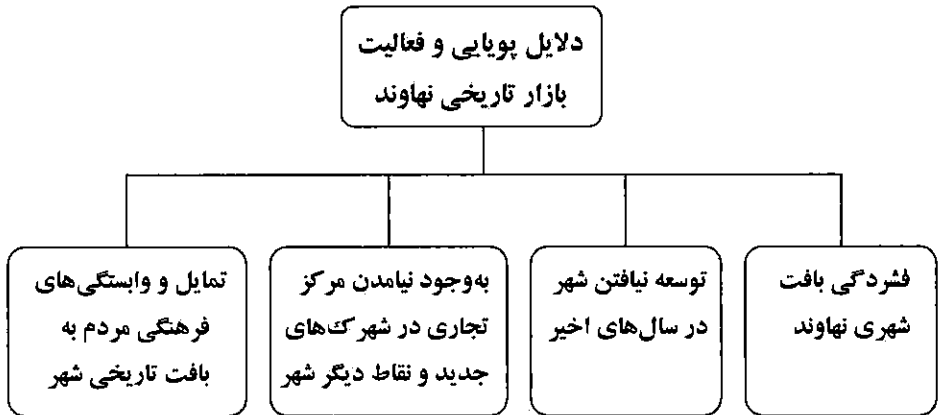
اما راسته بازار تاریخی، به لحاظ قرارگیری در مرکز بافت تاریخی شهر و همچنین قرارگیری بافت تاریخی در مرکز ساختار شهری، دارای ارزش های بالای کالبدی و ساختار شهری است و همچنان به حیات صدساله ی خود ادامه داده است.

نکته ی دیگر در مورد بازار، امتداد آن است، که از مرکز تجاری شکل گرفته در لبه های خیابان کشی های جدید تا به میدان قیصریه ی شهر، مسجد جامع و هسته ی مرکزی بافت تاریخی است. یعنی با توجه به نقشه ی ارائه شده، تمرکز واحدهای تجاری بر راسته بازار و خیابان های متقاطع با بازار لکه گذاری شده، که اهمیت بازار را از نظر ساختار شهری در این زمان برای شهر مشخص می سازد.

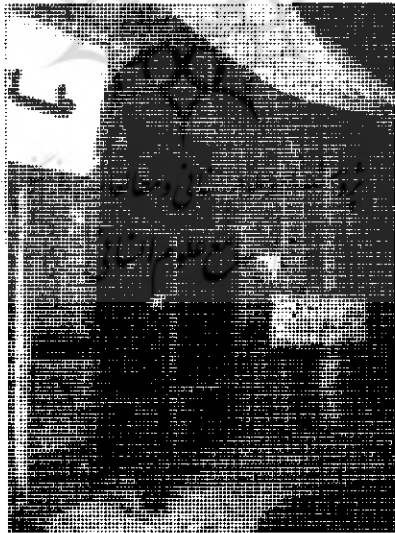
بر این اساس، می توان بازار نهاوند را جزء بازارهای قدیمی زنده و پویای ایران شمرد، که هنوز به نقش مهم و کالبدی خود در شهر ادامه می دهد و دارای استعدادها و فاکتورهای مهم برای احیا و ساماندهی است. ضمن آن که فشردگی، بافت شهری نهاوند، توسعه نیافتن شهر در سال های اخیر، به وجود نیامدن مراکز تجاری در شهرک های جدید و نقاط دیگر شهر و همچنین تمایل و وابستگی های فرهنگی مردم به بافت تاریخی شهر، اهمیت بازار را چندین برابر ساخته است.

تصویر ۱۳: منبع - طرح تفصیلی نهاوند

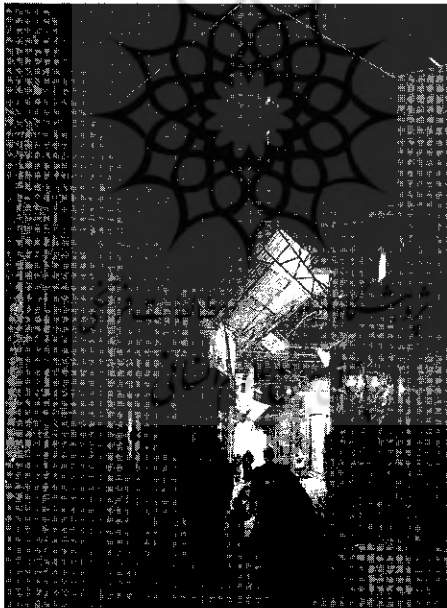
دیاسگرام دلایل پویایی و زنده ماندن بازار

تصویر ۱۴: نمای مسجد سرداب واقع، در بازار که جزو عناصر با ارزش است.

تصویر ۱۵ : نمای ورودی کاروانسرای سعادت، واقع در بازار که جزو عناصر با ارزش است.

تصویر ۱۶ : معماری بازار، که امروزه ارزش‌ها و ویژگی‌هایش را از دست داده و جداره‌ها و پوشش آن، فاقد ارزش و هویت معماری سنتی ایران است.

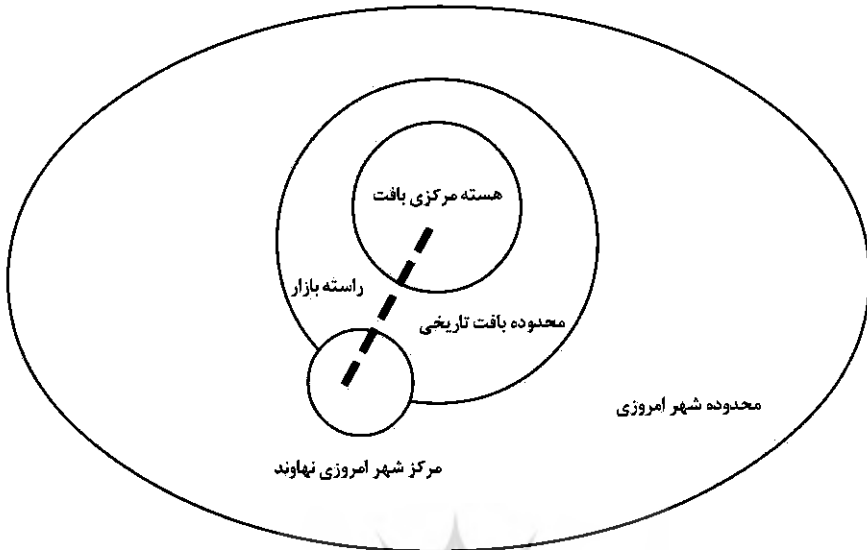

تصویر ۱۲: یکی از ورودی‌های بازار، که در اثر خیابان‌کشی‌ها و توسعه‌ی شهر در دوره پهلوی به وجود آمده و فاقد هرگونه معماری در خور و با ارزش است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تأثیر مرمت و ساماندهی بازار بر مرمت بافت تاریخی شهر

نقش بررسی شده بازار و هسته‌ی تاریخی شهر را به پلی می‌توان تشبیه کرد که بلندای مرکزیت بافت را، که روزی جایگاه کهن‌دژ عظیم و زیبای شهر بوده، با توجه به مستندات تاریخی و تصاویر باقی‌مانده در اواخر حیات قلعه، به مرکز پویای شهر امروزی نهند متصل می‌کند.

تصویر ۱۸: دیاگرام اتصال بافت تاریخی نهاوند به مرکز شهر امروزی به وسیله‌ی راسته بازار به صورت خطی

بنابراین، می‌توان با مرمت و ساماندهی این مسیر پیاده (راسته بازار شهر) و هم‌چنین مرمت و احیای عناصر کالبدی و با ارزش موجود در قلب بافت، چهره‌ی بحران زده بافت را دگرگون ساخت و با طراحی فضای سبز در فضاهای خالی به وجود آمده در لابه‌لای محدوده‌ی بافت تاریخی و قرار گرفته بر تپه‌ی تاریخی شهر، سیما و منظر شهری آن را سامان بخشید.

ارتفاع محدوده‌ی بافت نسبت به دیگر قسمت‌های شهر باعث شده است تا بافت تاریخی در تمام نقاط شهر به خوبی دیده شود. بنابراین، توپوگرافی وضع موجود بافت، خود یکی از ویژگی‌ها و استعدادهای موجود برای طرح فضای سبز، مرمت و ساماندهی جداره‌ها، خط آسمان، بام‌ها و مرمت عناصر کالبدی و با ارزش بافت است و هرگونه

زیبایی آن در شهرِ امروزیِ نهاوند چشم نواز خواهد بود. برعکس، زشتی و ناهمگونی آن با پیشینه‌ی تاریخی نهاوند سازگار نیست و باید بکوشیم این بافت تاریخی، به‌عنوان محلات پست و پائین شهر، تلقی نشود.

در کل، دلایلِ تأثیرِ مرمت و ساماندهی بازار را بر مرمت هسته‌ی بافت تاریخی به صورت ذیل می‌توان دسته بندی کرد:

۱- مرکز بافت بر روی شیب قرار گرفته و دسترسی سواره‌ی آن، گاه دچار مشکل است. دسترسی پیاده‌ای هم چون بازار می‌تواند بهترین انتخاب برای کسانی باشد که می‌خواهند به مرکز بافت تاریخی بروند.

۲- پویایی و زنده بودن بازار در زمان حال، که نیاز به پتانسیل کمی برای مرمت و ساماندهی دارد، می‌تواند اولین و راحت‌ترین اقدام مرمتی در بافت باشد.

۳- ایجاد ارزش افزوده برای مالکیت‌های موجود در بازار و حاشیه‌ی آن، که با توجه به طول بازار و حرکت آن در قلب بافت، خود به خود. برای زمین‌های اطراف ارزش افزوده ایجاد خواهد کرد.

۴- رونق اقتصادی بازار و احیای بازارهای صنایع دستی باعث به‌وجود آمدن مشاغل جدید خواهد شد و بخشی از نابه‌سامانی‌های اجتماعی و اقتصادی موجود را بهبود خواهد بخشید.

۵- احیای واحدهای تجاری کوچک در اطراف بازار

۶- بهبود دسترسی به منظور بهبود دسترسی‌ها و مسیرهای خدمات رسانی به بازار، باراندازها و پارکینگ‌های مورد نیاز برای ساماندهی بازار، خود بخشی از خدمات شهری را به بافت قدیم شهر تسهیل خواهد کرد.

۷- ایجاد روحیه‌ی اعتماد به نفس و هویت بخشی به ساکنین محل با رونق گرفتن دوباره بازار؛

۸- تمرکز جمعیت مشتریان، گردشگران و ساکنین دیگر نقاط شهر در بافت تاریخی، به منظور خرید کالاهای مورد نیاز، نابه‌سامانی‌ها هم‌چنین ارتباط بیشتر طبقات مختلف اجتماعی با یکدیگر را آشکار خواهد ساخت.

منابع:

- ۱- سیدان، شمس‌الدین، نهاوند در هزاره‌های تاریخ، تهران، انتشارات آشتی، ۱۳۷۹
- ۲- فصل‌نامه‌ی فرهنگیان، مؤسسه‌ی فرهنگی علیمیرادیان
- ۳- طرح‌های جامع و تفصیلی نهاوند، ۸۱- ۱۳۸۰
- ۴- تحقیقات میدانی از معمرین و مطلعین شهر